

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.49>
УДК 343.137:616.89 - 008

ПСИХІЧНИЙ РОЗЛАД ЯК ЮРИДИЧНИЙ ФАКТ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Тищенко О.І.,

*кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-1551-1367
e-mail: tysholga79@gmail.com*

Тищенко О. І. Психічний розлад як юридичний факт: термінологічний аспект.

Стаття присвячена дослідженню психічного розладу як юридичного факту у термінологічному ракурсі. Проведений авторкою науковий аналіз відповідних нормативних джерел дозволив виявити термінологічну проблему, яка полягає у непослідовності вживання в міжнародних стандартах, кримінальному законі, кримінальному процесуальному законі, інших законах та підзаконних нормативно-правових актах України термінології для позначення розладів психічної діяльності.

Підтверджено виникнення термінологічної багатоманітності на рівні міжнародно-правових стандартів, в яких використані терміни «психічне захворювання», «психічна хвороба», «розлади психіки та поведінки», «психічний розлад» тощо. Зроблено висновок про те, що відсутність чіткої визначеності у міжнародно-правовому полі обумовила неповну узгодженість зазначеної термінології у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України.

Зазначено, що кримінальний процесуальний закон, як і кримінальний закон, відображає використання законодавцем різних термінів для позначення психічних аномалій, водночас спектр використовуваних категорій відрізняється від кримінально-правових.

Виявлено, що у профільному Законі України «Про психіатричну допомогу» та відповідних підзаконних нормативно-правових актах також застосовується різна термінологія: психічний розлад, тяжкий психічний розлад, психічне захворювання, розлади психіки та поведінки тощо.

Підсумовано, що юридична модель психічного розладу характеризується непослідовністю вживання термінології на міжнародному, галузевому та міжгалузевому рівнях.

З метою подолання невиправданої синонімії, враховуючи висловлену окремими фахівцями аргументацію стосовно доцільності відступу від вживання термінів «психічна хвороба» і «психічне захворювання», запропоновано підтримати пропозицію щодо заміни цих термінів у кримінальному та кримінальному процесуальному законі на більш коректну та нестигматизаційну категорію «психічний розлад».

Ключові слова: психічне захворювання, психічний розлад, психічна хвороба, термін, термінологія.

Tyshchenko O. I. Mental disorder as a legal fact: terminological aspect.

The article is devoted to the study of mental disorder as a legal fact from a terminological perspective. The scientific analysis of the relevant normative sources carried out by the author made it possible to identify a terminological problem, which consists in the inconsistency of the use of terminology in international standards, criminal law, criminal procedural law, other laws and by-laws of Ukraine for the denoting of mental disorders.

The emergence of terminological diversity at the level of international legal standards is confirmed, in which the terms “mental illness”, “mental disease”, “mental and behavioral disorders”, “mental disorder”, etc. are used. It is concluded that the lack of clear definition in the international legal field has led to incomplete consistency of this terminology in the criminal and criminal procedure legislation of Ukraine.

It is analyzed that the criminal procedure law, as well as the criminal law, reflects the use of different terms by the legislator to denote mental anomalies, while the range of categories used differs from the criminal law ones.

It is found that the relevant Law of Ukraine On Psychiatric Care and the relevant by-laws also use different terminology: mental disorders, severe mental disorders, mental illness, mental and behavioral disorders, etc.

It is concluded that the legal model of mental disorder is characterized by inconsistency in the use of terminology at the international, sectoral and intersectoral levels.

In order to overcome the unjustified synonymy, taking into account the arguments expressed by some experts regarding the expediency of deviating from the use of the terms “mental illness” and “mental disease”, it is proposed to support the proposal to replace these terms in the criminal and criminal procedure law with a more correct and non-stigmatizing category of “mental disorder”.

Key words: mental illness, mental disorder, mental disease, term, terminology.

Постановка проблеми. Дослідження психічного розладу як юридичного факту свідчить про наявність як у міжнародно-правовому полі, так і у вітчизняному законодавстві невиправданої термінологічної варіативності для позначення психічних аномалій, що знижує ефективність правозастосування.

Стан опрацювання. Питання щодо термінологічної коректності вживання у законодавстві на правозастосовній практиці термінів «психічна хвороба», «психічне захворювання» піднімалися у наукових роботах Г.К. Тетерятник, М.Є. Шумила, Л.Г. Дунаєвської, О.А. Козерацької та інших фахівців [1; 2; 3].

Мета статті полягає у висвітленні термінологічної проблеми вживання у вітчизняному законодавстві невиправданої синонімії для позначення розладів психічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Проведений автором науковий аналіз відповідних нормативно-правових актів дозволяє констатувати непослідовність вживання термінології для позначення розладів психічної діяльності. З метою детального висвітлення існуючої термінологічної проблеми згрупуємо отриману інформацію у блоки: а) міжнародно-правові акти; б) кримінальний закон; в) кримінальний процесуальний закон; г) інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України.

Міжнародні стандарти. У Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями, затверджених Першим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з питань запобігання злочинності та поводження з правопорушниками 30 серпня 1955 р., стосовно «душевних хворих та розумовідсталих в'язнів» використовувався термін «психічні захворювання чи подібні вади» (*mental diseases or abnormalities*) (п. 82) [4]. Пізніше у міжнародно-правових актах тривалий час застосовувався термін «психічна хвороба» (*mental illness*) [3, с. 34]. Прикладом міжнародно-правового акта, в якому зазначений термін був закріплений, є Принципи захисту осіб з психічними хворобами та вдосконалення охорони психічного здоров'я, прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 46/119 від 17 грудня 1991 р. [5].

У Міжнародній статистичній класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я (МКХ-10-АМ) клас 5 передбачає перелік «розладів психіки та поведінки», який містить наступні блоки: органічні, включаючи симптоматичні, психічні розлади (F00-F09); розлади психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин (F10-F19); шизофренія, шизотипові стани та маревні розлади (F20-F29); розлади настрою [афективні розлади] (F30-F39); невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади (F40-F48); поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними порушеннями та фізичними факторами (F50-F59); розлади особистості та поведінки у дорослому віці (F60-F69); розумова відсталість (F70-F79); розлади психічного розвитку (F80-F89); розлади поведінки та емоцій, які зазвичай починаються в дитячому та підлітковому віці (F90-F98); розлад психіки, неуточнений (F99) [6, с. 192]. Показово, що термін «розлади психіки та поведінки» використовується також у Міжнародній статистичній класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я (МКХ-11), перехід на яку рекомендований ВООЗ з 01 січня 2022 р. [7]. Крім того, у Конвенції про передачу осіб, які страждають психічними розладами, для проведення примусового лікування, ратифікованій законом від 11 січня 2000 р. № 1372-XIV, також використовується термін «психічний розлад» [8].

Викладене вище підтверджує виникнення термінологічної багатоманітності на рівні міжнародно-правових стандартів, в яких використані терміни «психічне захворювання», «психічна хвороба», «розлади психіки та поведінки», «психічний розлад» тощо. Безумовно, відсутність чіткої визначеності у міжнародно-правовому полі обумовила неповну узгодженість зазначеної термінології у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України.

Кримінальний закон. Висвітлення особливостей психічного розладу як юридичної моделі у кримінальному процесі потрібно розпочинати з відповідних норм кримінального права про неосудність та обмежену осудність. У ч. 2 ст. 19 Кримінального кодексу України (далі – КК), яка врегульовує питання неосудності, для позначення психічних аномалій вживаються такі терміни, як *хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство та інший хворобливий стан психіки*. У наступній частині цієї ж статті законодавець змінив термінологію, закріпивши вже *психічну хворобу* як підставу для застосування

ПЗМХ до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але психічно занедужала до постановлення вироку. Зміна термінології не оминула й інституту обмеженої осудності: у ч. 1 ст. 20 КК вживається категорія *психічний розлад*. Відсутність єдиного вживання термінології щодо психічних вад характеризує також й інші норми закону про кримінальну відповідальність: *психічний розлад* (п. 6 ч. 1 ст. 67, ч. 2 ст. 94 КК), *психічне захворювання* (п. 9 ч.1 ст. 67 КК), *розлад психіки та поведінки* (п. 5 ч. 3 ст. 76 КК), психічна хвороба (ч. 1 ст. 84, п. 3 ч. 1 ст. 93, ч. 4 ст. 95, ч.1 ст. 121 КК).

Отже, у кримінальному праві для позначення юридичної моделі психічних аномалій використовуються різні терміни (хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство, інший хворобливий стан психіки, психічне захворювання, психічна хвороба, психічний розлад, розлад психіки та поведінки). Якщо на користь розрізнення категорій, закріплених у ч. 2 ст. 19 КК (хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство, інший хворобливий стан психіки), у науці кримінального права висловлюються доводи [див.: 9, с. 62-63], які не є безспірними [1, с. 25-27], то раціональних аргументів щодо необхідності виділяти інші категорії автору дослідження виявити не вдалося.

Кримінальний процесуальний закон. Термінологічна єдність відсутня і в кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК). Так, для позначення психічних вад в осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння або кримінальне правопорушення, у нормах КПК вживаються такі терміни: *психічна хвороба* (ч. 1 ст. 335, п. 1 ч. 1 ст. 485, п. 2 ч. 1 ст. 503, ч. 1 ст.509, п. 4 ч. 1, частини 2, 5 ст. 513, ч. 1 ст. 515, ч. 8 ст. 539 КПК), *психічне захворювання* (п. 5 ч. 2 ст. 52, ч. 1 ст. 486 КПК), *затримка психічного розвитку* (ч. 1 ст. 486 КПК), *психічна вада* (п. 3 ч. 2 ст. 52 КПК), *розлад психічної діяльності чи психічна хвороба* (п. 3 ч. 1 ст. 505, ч. 2 ст. 508 КПК), *розлад психічної діяльності чи психічне захворювання* (ч. 1 ст. 506, п. 1 ч. 1 ст. 509 КПК), *тимчасовий розлад психічної діяльності* (ч. 1 ст. 515 КПК), *інший хворобливий стан психіки* (ч. 1 ст. 515 КПК). Відносно ж осіб, які не вчиняли суспільно небезпечного діяння або кримінального правопорушення, але мають психічні аномалії, процесуальний закон містить термін *психічна хвороба* (п. 1 ч. 3 ст. 97 КПК), а в контексті врегулювання участі законних представників – взагалі не згадує про вади психічного стану осіб, але закріплює вимогу наявності у підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача статусу недієздатної чи обмежено дієздатної особи¹ (ч. 1 ст. 44, ч. 1 ст. 59, ч.1 ст. 64 КПК).

Отже, кримінальний процесуальний закон, як і кримінальний закон, відображає використання законодавцем різних термінів для позначення психічних аномалій, водночас спектр використовуваних категорій відрізняється від кримінально-правових.

Інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України. У профільному законодавчому акті – Законі України «Про психіатричну допомогу», для позначення розладу психічної діяльності (замість термінів психічне захворювання, психічна хвороба чи психічна вада) вживаються категорії *психічний розлад* та *тяжкий психічний розлад* [10]. Під першим розуміється розлад психічної діяльності, визнаний таким згідно з чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті (абз. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу»). Тяжкий психічний розлад також визнається розладом психічної діяльності (затмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), проте щодо нього додається ключова ознака – позбавлення особи здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку (абз. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу»). Разом з тим, у Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р, окрім терміну *психічний розлад*, вживається також категорія *розлад психіки і поведінки* [11].

У підзаконних нормативно-правових актах термін *психічний розлад* можна знайти, наприклад, у Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, затвердженому наказом Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України від 15.08.2014 р. № 1348/5/572, де він використовується поряд із категоріями *«психічне захворювання»*, *«розлади психіки та поведінки»* [12]. Показово, що у додатку до зазначеного підзаконного нормативно-правового акта міститься перелік хвороб, які є підставою для подання до суду матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання, де *психічні розлади* вичерпно визначаються шляхом наведення семи категорій психічних аномалій: 1) деменції; 2) амнестичний синдром; 3) психотичні стани; 4) шизофренія, шизотипічні та маячні розлади; 5) біполярні афективні розлади, рекурентні депресивні розлади; 6) розлади особистості та поведінки органічної етіології; 7) розлади особистості у стані важкої декомпенсації із загрозою ауто- чи гетероагресії).

¹ У свою чергу, цивільно-правова конструкція обмеженої цивільної дієздатності фізичної особи містить категорію *психічний розлад* (ст. 36 Цивільного кодексу України). Визнання фізичної особи недієздатною законодавець поєднує із вживанням терміну *«хронічний, стійкий психічний розлад»* (ст. 39 Цивільного кодексу України).

Таким чином, у профільному Законі України «Про психіатричну допомогу» та інших підзаконних нормативно-правових актах застосовується різна термінологія – психічний розлад, тяжкий психічний розлад, психічне захворювання, розлади психіки та поведінки тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що юридична модель психічного розладу характеризується непослідовністю вживання термінології на міжнародному, галузевому та міжгалузевому рівнях. У цьому контексті доцільно навести позицію О. А. Лейби про те, що «застосування різних термінів для позначення одного й того ж поняття (синонімію) у тексті нормативно-правових актів слід розцінювати як дефект законодавства, оскільки це змушує правозастосовника спрямовувати зусилля на відшукування відмінностей у нормативному навантаженні тотожних понять з огляду на відмінності у їх термінологічному позначенні, що знижує ефективність правозастосування» [13, с. 5-6]. Проведений автором аналіз вищенаведених нормативно-правових джерел надає можливість визнати проявом указанного дефекту законодавства термінологічну варіативність щодо позначення розладів психічної діяльності. При цьому способом подолання невиправданої синонімії може бути пропозиція замінити вживання термінів «*психічна хвороба*» та «*психічне захворювання*» у кримінальному та кримінальному процесуальному законі на термін «*психічний розлад*». Як зазначають автори проекту «Психічне здоров'я для України» (МН4U), використання категорії психічний розлад має місце «зادля того, щоб уникнути конотації із виключно біологічним компонентом, із яким асоціюється «хвороба», та зробити акцент на психологічних та соціальних чинниках, які так само роблять внесок у розвиток психічних розладів. Термін «розлад» вважають менш стигматизувальним, що має особливе значення у сфері психічного здоров'я» [3, с. 34-35]. В свою чергу, Г. К. Тетерятник пропонує відступити від вживання у нормативному полі категорії психічне захворювання, оскільки вбачає у ній медичну модель, «яка піддає дискримінації психічно неповноцінних осіб, покладаючи на них штамп «хворий» [1, с. 24]. Вживання у законодавстві та правозастосовній практиці терміна «психічний розлад» визнають і М. Є. Шумило, Л. Г. Дунаєвська, О. А. Козерацька, обґрунтовуючи це тим, що зазначене словосполучення «має морально-етичний аспект, оскільки вказує на певні зміни у стані людини, не визначаючи її категорично хворою і психічно неповноцінною особою» [2, с. 185].

Висновки. З метою подолання невиправданої синонімії, з огляду на висловлену фахівцями аргументацію стосовно доцільності відступу від вживання терміну «*психічна хвороба*» та «*психічне захворювання*», варто підтримати пропозицію щодо заміни цих термінів у кримінальному та кримінальному процесуальному законі на більш коректну та нестигматизаційну категорію «*психічний розлад*».

Список використаних джерел:

1. Тетерятник Г.К. Охорона прав і законних інтересів неосудних і обмежено осудних на стадії досудового розслідування у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2012. 226 с.
2. Шумило М., Дунаєвська Л., Козерацька О. Проблеми встановлення та розмежування психічних розладів та фізичних і психічних вад особи як окремих підстав для обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 184-189. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/10/32.pdf> (дата звернення: 15.11.2021).
3. Аналіз законодавства й політики у сфері психічного здоров'я в Україні : аналітичний звіт : україно-швейцарський проект «Психічне здоров'я для України» (МН4U) / Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю М-ва охорони здоров'я України. URL: <https://www.mh4u.in.ua/wp-content/uploads/2021/01/mh4u-mh-law-analysis-report-21122020-with-annexes.pdf> (дата звернення: 15.11.2021).
4. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: від 30 серпня 1955 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text (дата звернення: 15.11.2021).
5. Principles for the Protection of Persons with Mental Illness and for the Improvement of Mental Health Care (1991). Adopted by General Assembly resolution 46/119 of 17 Dec. 1991. In: Human rights: a compilation of international instruments. Volume 1, 1st part, Universal instruments. ST/HR/1/Rev.6 (Vol.I/Part1). 2002. P. 236-247. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/162032?ln=ru> (дата звернення: 15.11.2021).
6. Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я : десятий перегляд, Австралійська модифікація. Табличний перелік. Десяте видання, 1 липня 2017 р. URL: https://nszu.gov.ua/storage/files/Klasyfikator_xvorob_ta_sporidnenykh_problema_oxorony_zdorovya_NK_0252019.pdf (дата звернення: 15.11.2021).
7. ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version : 05/2021). URL: <https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#http%3a%2f%2fid.who.int%2fcd%2fentify%2f334423054> (дата звернення: 15.11.2021).

8. Конвенція про передачу осіб, які страждають психічними розладами, для проведення примусового лікування від 28.03.1997 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_028#Text (дата звернення: 15.11.2021).
9. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. X. : Право, 2013. Т. 1 : Загальна частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. 2013. 376 с.
10. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 березня 2000 р. № 1489-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 15.11.2021).
11. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.11.2021).
12. Порядок організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі : затв. наказом М-ва юстиції України, М-ва охорони здоров'я України від 15 серпня 2014 р. № 1348/5/572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-14#Text> (дата звернення: 15.11.2021).
13. Лейба О.А. Дефекти кримінального процесуального законодавства та засоби їх подолання : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 244 с.